Школа була ще зачинена, і дзвоник не дзвонив, а дітвора, проте, купчилася коло його, роєм роїлася і гула. Знати, щось стурбувало її або дуже зацікавило: куди не глянь, звідусіль біжать, лящать дзвінкими голосами про якусь новину, інший і книжки дома забув, так порожньою торбиною й вимахує.

Мішма йде дитяча розмова.

— Одарко, Одарко-о! Біжи швидше-швид-ше! — гукала купка дівчаток до білявої дівчини, що вивернулась з-за сусідньої ліси. Дівчина була з найдальшого кутка.

— А що трапилось?

— Тетеря!! Спехторь приїхав!

— Ну?! До нас? Де ж він?

— Та ні! Ще не до нас, а он у старій школі був учора, то там таке розка-а-зують! А сьогодні й у нас буде!

— Ну то що? Хіба ми його не бачили? Чи, може, скажеш, тітрадок не понаписували? Адже Зіна Василівна назбирали цілу гору!

— От тобі й бачили! Ти вже думаєш, як того бачили, то й цей такий само! Адже ж той умер! — А це б то новий? Ох, лишечко!

— То ж то! А кумедний, дівчата кажуть, а клятий!

— Та вже клятішого навряд чи знайдеш за того, що був, та й то... аби тітрадок нагорнув чималу купу на столі, уриється та й не бача, як і

завдачу один одному покаже, як хто й підкаже, а часом і списати можна щось.

— А це-е-й вже не такий...

— А що?

— Там, кажуть, біга, як несамовитий? По всьому класі, до усячини чіпляється, не посидить...

— Чи ти ба!

— Мотьку питає, з чого в неї сорочка...

— Ай, дівоньки! А вона?

— Звісно, язиката, як одрубала: "не з чого ж,— каже,— як з полотна". "А плаття?" — "А плаття в мене з байки".— "А хустка?" — "Тернова!" Вилупив очі, покліпав-покліпав: "Харашо! — каже.— А полотно?" — "З пряжі".— "А пряжа?" — "З прядива".— "А прядиво?" — "З льону".— "Харашо! А байка? — Мотька тільки плечима знизує...— А ситець, а сукно? Як сукно робиться?" Дівчата печуть раки: "Не знаємо! Не вміємо! Не бачили, бо в нашому селі не виробляють!" А він тоді як не витріщиться до Марії Миколаївни, як не почне їй виговорювать, та так і сипле, й сипле! Аж у класі сумно, аж школярам ніяково!

Тоді Зіна Василівна бачать — лихо та моргнули на Проценкового Митьку та на Кіндратенка Йвана — то ті всилу-силу приперли усі тітрадки з учительської. Тільки ото розіклали по всіх столах та стільцях, аж він скік! — і до їх!

Боже! Усі аж побіліли! Як один, повскакували, інша дівчина й зачесатись не вміла, а Сергій Дударенко застряв під партою: ручка впала — лазив доставати.

А спехторь до їх: "Здрастуйте, дєті!" Вони як один: "Здрастуйте!" Боже ж! Як розсердився! "Што ви, дєті, не знаєте, хто я? Як ви здоровкаєтеся? Хто я? Хто я? Хто я?" — тика наперебір то одного, то другого. Вони полякались, сопуть, задні переморгуються.

— Оце, мабуть, треба по-солдацьки,— шепоче Семен Клямка.

Уже ж тоді спехторь вичитував-вичитував, коренив-коренив: і "невежі, і неуки, і чурбани" — та все скоса на Зіну Василівну. І що б ви думали? Якраз на Семенове вийшло: себто до його треба здоровкатись: здравія желаєм ваше скоблагородіє. Ото, глядіть, і ви не забудьте, коли хочете лиха трохи збутись.

— Еге ж! Ну, а далі що?

— А далі! От сміховина! Заставив Петра Нестеренка читать по книзі, а там було: "На плоту стоялі баби, все колотілі бєльйо вальками". Пита, що то значить. А Петро ка': "На забор повилазилі старії женчіни, бєлую гліну викачували". "Как?! Што за чіпуха? Для чіво ж онє туди повилєзлі?"

Петро ні в сих ні в тих: "Або я, — ка', — знаю?"

Він ще дужче: "Хто,— ка',— одвєтіт, щто такоє вальками? Вальки? Вальок?"

Одна дівчина каже: "Та оце в нас глину як вимісять, то викачують в такі кругляки, наче хлібчики".— "Не так! Не знаєте!" І заходився сам розказувати: плів-плів, а сам о-отакі косяки на Зіну Василівну подає. Та ми слухали-слухали, а далі Каська Лемерівна, шпитонка, тиць руку вгору! Знаю, каже! Це, каже, по-нашому називається праник.

— Как пряник? Смійошся?

— Та ні, то так на його кажуть у нас: праник до прання, або прач.

— Ага! Прачкі! Бельйо стірают! — тоді він тільки трохи схаменувся.

Зіна Василівна стоять та тільки губи кусають, а далі кажуть: "Може, угодно посмотреть тітрадки?"

— Какія тітрадки? К чєму ето! Зачєм столько?

Зіна Василівна порозкладали ж так гарненько, купками,— оце чистописанія, оце арихметика, оце переложенія — куда тобі! Нічим не вгодиш! Кричить, кричить, а хто його зна й чого, нібито "нащо бумагу переводите, а діти не знають того, чого треба". А найкращих тітрадочок так навіть і не подивився, — аж шкода: дурно старалися! Завдав завдачу: то наші хлопці бачать, що такий кип'ячий, швиденько так вирішили, не вспів він і до краю дочитати, вже з половину руки вгору підняли. От же недогади! Репетує, що не вислухали условія, не повторили уголос, не сказали планту, не підождали його команди і — таке всяке, тю на його, навіженого! Неначе це письменна завдача, а не ізусна. Знов коренив увесь клас, знов виговорював Зіні Василівні, що вони, бідненькі, аж у плач. А він тоді дверима хрьоп! Зачинився в учительській та біга-біга...

— Хло-о-пці-і... їде! — розітнулось з-за купки дерев на горбку. Дітвора, як горобці, враз шугнула до класу. Оповідачка з сусідньої школи перескочила через перелаз і вшилася поміж кущів коло школи, щоб побачити, як то воно буде. Дзвоник зателенькав ближче, і в хмарі куряви підкотила до школи бричка, де сиділа гостроверха постать у дорожньому балахоні, наче мрець, одноманітно сіро-жовтого кольору.

В школі — нічичирк! Старий Панько на широко розчиненій брамі пильнував інспектора, і тільки той поважився злазити, дід підхопив його попідруки. У сінях дід так щиро узявся роздягати пана, що й сурдута було потяг разом з балахоном, за що й дістав "старого дурака", але далі не пішло, бо на дверях з'явилася учителька. Чорнява огрядна удовиця весело зирнула чорними блискучими очима, вітаючи гостя, і той іскрявий

промінь насмішки різно одбився на обличчях діда і пана: дід спік рака, а пан, що було вже надувсь і почервонів, як індик, — одразу аж збілів і змішався перед красунею. А вона, ще раз глянувши повз пана на діда з бадьорою усмішкою, вже запрохувала у клас і разом питалася, чи не вгодно буде пройти в учительську спочити або чаю напитись. Жовтий мрець ожив, закланявся, заметушився, подибав з витягненою шиєю і жваво з-під лоба бігаючими очима за привітною хазяйкою. Але дарма було очам бігати: гарні просторі сіни з чистими білими стінами, знизу пофарбованими начорно, щоб діти це ялозили, з чистою пофарбованою ж діжкою для води, з бляшаними, блискучими, як срібло, кухлями та чистим рушником на кілочку, мотузяні матки до витирання ніг та густі-часті вішалки для одежі,— ні за що було зачепитись начальницькому окові. Учительська мала й зовсім вигідний вигляд: шафи, повні книг та приладів до вчення, м'якенька канапка, часи з веселим дзвоном, стіл, застелений білою скатертиною, з чайним посудом на йому, навіть квітки-вазони на вікнах, — усе аж блищало і здавалося тільки відповідною рамкою до тієї хазяйки, що так уміло все те опорядила.

— Распорядитесь, пожалуйста, прозвонить на сбор, — сьорбаючи чай, промимрив інспектор.

— Для чего? Школа в сборе.

Інспектор тільки брови підняв: школа, що була повнісінька, німувала. Змішавшись трохи, допив склянку й почав чогось шпортатись у свому портфелику, а далі скочив, наміряючись іти в клас.

Учителька Олена Петрівна плавким рухом запросила його в старший клас, де готувалися до випуску. Але й дітвора не дрімала: мовчки чи пошепки вони вже змовилися вітати інспектора, що й Олена Петрівна не знала. Тільки що з'явилася сухорлява начальницька постать у дверях,— клас,— як один, вже стояв і, мов солдати, вигукнув: "Здравія желаю, ваше високоблагородіє!" Олена Петрівна здивовано глянула на свою команду, але на її питаючий погляд привітними люблячими одказали їй старшенькі: мовляв, "не чіпайте". Інспектор був задоволений, наче його

щось підсадило ще вище, мов накрохмалило, і він поважною ходою передибав через увесь клас, став у передньому кутку і звелів читати молитву. Діти переглянулись, учителька махнула їм звичайним рухом, і вони доладно заспівали молитву; тільки хлопці не так гукали, як завше, та дівчачі голоски з остраху виробляли ніжну трель. Ще більш надувсь пан, але милостиво кивнув головою і попрохав починати урок.

Спокійна й бадьора, Олена Петрівна почала, як і завше на свіжі голови, арифметику. Під впливом її оксамитного контральто обісмілилися й дівчата, і завдача, химерним клубком кинена дітям, уміло й дотепно розплутувалась, крейда хвацько постукувала по великій дошці, і за жвавими викладками інспектор не міг допильнувати, як діти йому викладали, бо зараз же, як прохоплювалась яка дитина нешкільним вироком, — одразу ж і справлялася, і завдача розгорталася далі. Спинити не можна було так дружно і разом працюючий клас. Аж утомився кліпати очима інспектор, звелів перемінити. Витяг із свого портфелика якусь книжку, сам прочитав нудним голосом маленьке оповідання і, завдавши теє саме написати "своїми словами", подався у другі, молодші класи. Там вже потроху гула дітвора, наче мухи в глечику, але разом жахнулася й мовчки зірвалася на ноги, коли побачила пана. Цей, що вже милостиво цідив "здрастуйте, дєті", у відповідь почув якесь "меке-кеке!" Зморщився інспектор, наче оцту закоштував, і з докором витріщився на Олену Петрівну. Але вона мовчки весело сміялася очима проти його кислого погляду і — дивна річ! — він сам зараз задріботів, виправдуючи малечу: "А правда! Зто еще рекрути! неуки!" Малеча навіть з образою переглядалася: як же, вони, второгодники, а їх прирівняли до звуковиків?! Ну, та хай йому! Завели диктовку. Сам інспектор, не довіряючи нікому, заходив по класу, проголошуючи слова з такими чудними наголосами своєї вологодської вимови, що дітвора зразу переглядалася й між собою і допитливо з Оленою Петрівною, а далі якось оторопіла і мов згубила щось, писала все "на одчай божий". Хлопець коло дошки пік-пік раки, похапцем витирав, як хтось із товаришів піднімав руку на знак помилки, проминав слово, яке вилетіло з уст інспектора, далі поспішав уписати проминуле, наскакував на нове — і швидко дошка зарябіла такими візерунками та

сивими хмарками на чорному тлі, що вже далі й садити літери було ніде, бо останнє слово прийшлось уже на ніжці дошки. Інспектор все міряв та міряв клас довгими ногами і, як ото кажуть, лев підхльоскує себе хвостом, хотячи розсердитись, так він з кожним кроком наливався злістю.

— Что за безобразне! Довольно! Это у вас худший ученик!

Олена Петрівна спокійно, але без усміху дивилась.

— Нет, он неплохой ученик! — згорда одказала вона.

— Соберите тетради!

Дежурний хлопчик скочив і миттю зібрав купку зшитків. Інспектор якось хижо ухопив свою здобич і поклав коло себе.

Того ж таки хлопчика од дошки викликав читати. Зовсім зажурений ішов він на своє місце. Тільки, проходячи, глянув на Олену Петрівну, і вона непомітно для інспектора погладила його по голові і глибоко заглянула йому в вічі. І дитина спахнула виразом такої вдяки за цю ласку, що вже сміливо полізла на своє місце, вихватила книжку і вперлася очима в інспектора. Той підійшов, розкрив навмання і звелів читати. Дзвінкий альт зачитав одне з тих чаруюче ласкавих "Воспоминаний детства" Ушинського, і весь клас одразу заспокоївсь. Так що коли доводилось продовжувать, — діти на півслові радо підхоплювали і чепурно та виразно читали далі. Але пан супився: не до вподоби була йому ця стара книжка, і хоча діти радо переказували своїми словами гарно зрозумілий зміст, інспектор усе гдирав,— і "книжка, мовляв, устарелая, и рассказы слишком уж наивные, и ученики слишком позволяют себе коверкать язык".

Олена Петрівна зауважила, що це ж ще не випускні, які повинні вже все докладно вимовляти по-руськи, але важне те, щоб вони розуміли читане і хоч як висловити його зміст. Куди ж тобі!

— Что же зто? В каком государстве мьі живем? Какие задачи преследует школа? Что зто: малорусская сепарация заводится?! Да, кстати, дети: где мы живем?

— У Кучугурівці!

Інспектор морщиться. Діти догадуються, що не так.

— У Таврії!

— У губернії!

— У Росії!

— Так, в России. Кто правит Россией?

— Государь император... — задріботіли діти вивчений титул.

Перепитавши на ймення весь царський дім, інспектор учепивсь, як звали губернатора.

— Шталмейстер двора его величества, — і далі вигукнули діти, зрадівши, що зрозуміли, чого хоче пан.

— А что же зто шталмейстер?

Одразу дітвора спотикнулася і переглядалася. Маленький, але жвавий і небоязкий Данько Чиж витяг руку вгору.

— Штанмейстер... ото значить главный майстер, што одьожу на царя шієть...

Горе! Трохи не луснув пан спересердя!

Даремне Олена Петрівна вмовляла його, що це ж дітям зовсім не може бути ні зрозумілим, ні потрібним.

— Этак они у вас ничего знать не будут! Пожалуй, они ни знамени, ни герба русского не знают!

Олена Петрівна тільки плечима знизала.

— Дети, что значит знамя?

— Знамя, — то солдацкая корогов! как флаг!

— Ну да, вроде флага. А что такое герб? Герб что такое?

Але тут оніміла вся школа: такого мудрого слова ніхто не знав.

— Ну, когда никто вам до сих пор не рассказал, то я вам расскажу! — дуже притискаючи на окремих словах, почав інспектор.

— Герб — зто символ... знак... ну... фигура такая... означающая... — плутаючись, повів довге пояснення поважний педагог, але дітвора ніяк не второпала мудрих слів.

Аж упрів сердега, а діти все баранами дивляться.

Пустився на приклади.

— Ну вот, видел ли кто-нибудь монету? Рубль, полтинник, пятак?

— Видели! — зраділи діти.

— А что на нем изображено?

— Написано! Напечатано! Вирізано словами й цифрами!

— Так, так! А на обороте?

— Хтозна,— квітка якась? — озвалася дівчинка.

— Орел! Орел! — визвалися хлопці (бо вміли в орлянку грати).

— Так, орел! А что же оно такое?

— Орел — птиця, толькі тут неправдешний, бо з двома головами.— Того не бивает. — Ну-ну — не бывает! Двуглавый орел — зто герб византийский, а из Византии он перешел к России. А всмотритесь — что у него в середке?

— Кишки! — прохопився якийсь дурник і зараз же засоромився. Якесь бистрооке поспішило на підмогу.

— А там верхівець, а під конякою гадина!

— Ну, вот-вот! Верховец на коне — зто святой Георгий! А под конем гадина, змей — вот зто и єсть русский герб! Повторите!

— Герб російський — орел, у серці його верхівець, кінь і гадина-змія!

— А-а, боже мой! Олухи! Дураки!

І оп'ять довге нудне проказування, що таке є герб.

Але якийсь хлопець обісмілився й підняв руку. Інспектор не дивився. Другі вже потихеньку підказали:

— Іван Кравченко хочеть сказать!

— Ну-ну, что ты?

— Ваше... ваше... скоблагородіє! Я знаю, я імєю герб!

І він витяг посріблений значок союзу РН*.

У Олени Петрівни здригнули брови. Але хлопець вже радісно простягав значок інспекторові.

— Вот-вот-вот! Где ты взял?

— А мінє Костя Полєвода дал: у їх аж три вдома єсть!

Але інспектор не слухав далі, а задоволено провадив лекцію про герби усякі: і імперські, і губернські, і повітові, поясняв, малював на дошці.

Сонце вже обійшло школу й заглядало золотим скісним променем у другі вікна.

Дітвора аж мліла од утоми та голоду. Олена Петрівна, що безнадійно слухала тую лекцію, непомітно вийшла розпорядитись в учительську і звідти, хоч приглушений, вчувся брязкіт посуду, дзеленькання пляшок та чарок.

Насилу вгамувався інспектор: вуха мимохіть дали вістку голодному шлункові, що в учительській куди цікавіша буде розмова. Він витяг із

кишені годинник, а Олена Петрівна вже була на порозі й, привітно всміхаючись, запрохувала гостя.

А й радісно ж, хоч і захлялими голосами, співали хлопці молитву, а вже на прощальне вітання інспектора ревнули хто ввіщо: і "прощайте", і "щасливо оставаться", і "час добрий".

Треба було б повчити ще, але мимохіть тягло до страви. Батюшка, учительша й спехторь сиділи за обідом. Батюшчині медові розмови, блискучі веселі очі та брови гарної удови, а ще більш чарочка та закусочка потроху вкоськали розлюченого пана.

І вже не був таким різучим його голос, коли він доводив учительші, що повинна вона дбати найбільш за те, щоб у дітях розвинути патріотичний дух.

Хитра вдовиця вже помітила, що одлигло, і їй захтілося покепкувати трохи.

І ось, коли вже збирався од'їжджати інспектор і круг брички стояли батюшка, учителі і учительки з інших шкіл, що прийшли попрощатись, а разом і дізнатись, яке враження повезе інспектор і чого їм сподіватись, — коли він вже хтів розпочати свою прощальну орацію — Олена Петрівна, смиренно спустивши очі, підвела начеб резюме усіх його заміток, що робив у школі, і попрохала, щоб допоміг їй постановити краще науку патріотичну, надіславши наглядних пособій.

— Як то? — здивувавс вже й сам.

— А так: изучать гербн по мелкой монете или по рисунку неудобно: красок там нет, а нужно бы эти гербы сделать покрупнее, из жести, что ли, и образцы флагов и знамен тоже. Не мешало бы и модели орденов, все в увеличенном виде, — о, тогда я ручаюсь за свою школу. Теперь же при всем старании, сознаюсь, не могу ничего!

— Да-да-да! Наглядное преподавание! Прекрасная мысль! Чудесно! И вы их будете вскорости иметь.

А присутні ледве здержувались од сміху.

— Да и как красиво будет выглядеть класс, украшенньй щитами, гербами, флагами.

— Да-да-да!..— лебедів зовсім розварений інспектор, усідаючись на бричку. — Даю вам слово! Прекрасная идея! Прекрасная учительница! Учитесь у нее, господа!

А "господа" ледве на ногах встояли.

Не вспіла бричка зникнути з очей, як уся кумпанія так і гогонула і довго качалася од реготу.

А по селі скрізь полетіли крилаті звістки про начальницьку ревізію та про ті педагогічні реформи з бляхи та перкалю, що мали окрасити школу та насадити в їй патріотичний дух. І, боже! — чого-чого не нагородила гуляща уява наших цокотух! От тепер наше село, що вже не має колишньої забавки з потайних мітингів, "проклинацій", газетних і словесних звісток про політичні події, жадібно пробавляється і цією новиною.

Плетуть казок, а втім — тепер так дійсність переплетена з казкою, так попередила її, що всякого сподіватись можна...

*"Русского народа" — чорносотенної організації.